

Prof. dr. Ivor ALTARAS PENDA

Libertas međunarodno sveučilište u Zagrebu

E-mail: ivoraltaras@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:930:930.2(100)"20" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2025.8.13.305>

ŠTO SE KRIJE IZA FRAZE „PRAVA STRANA POVIJESTI“?

Apstrakt: *Autor se u ovome radu bavi temom sve češće upotrebe fraze „prava strana povijesti“, koja svoje značenje poprima ovisno o kontekstu u kojemu se izriče i profilu osoba koje je koriste. Iako spomenuta fraza u svojem teorijskom smislu ima značajna i vrijedna povijesna, politološka, socijalna, ekonomska i geopolitička konceptualna i metodološka određenja, njezino korištenje u svakodnevnom te naročito dnevno-političkom diskursu s jedne je strane iznimno proširilo krug ljudi koji su je počeli upotrebljavati, a s druge strane njezin je sadržaj postao u potpunosti dekonstruiran. Time je ova fraza dobila izniman manipulativni potencijal što dovodi do polarizacije i antagonizma među ljudima i društvima, a svoje negativne reperkusije ima i na globalnu međunarodnu zajednicu. Sve to rezultira time da se onemogućuje daljnji smisleni dijalog među akterima.*

U ovome radu se kroz prezentaciju 7 primjera upotrebe fraze „prava strana povijesti“ potvrđuje temeljna hipoteza rada koja kaže da ova slikovita i retorički vrlo moćna stilska figura dovodi do povećanih socijalnih, političkih, geopolitičkih te gospodarskih rizika što ima ozbiljni destruktivni karakter na odnose među sugovornicima bez obzira radi li se o interpersonalnoj, nacionalnoj ili međunarodnoj razini komunikacije.

Opisani primjeri upotrebe navedene fraze dolaze iz dijaloga koji su se u zadnjih tridesetak godina vodili među političkim akterima s područja bivše Jugoslavije, a korišteni su i vrlo recentni primjeri koji imaju širi međunarodni politički te poslovni karakter, a odnose se na vojni sukob u Ukrajini, priznanje Države Palestine kao samostalne države te problem europske autoindustrije koji je rezultat povećane konkurencije u segmentu električnih automobila iz Narodne Republike Kine. Pokazalo se da se upotrebom fraze „prava strana povijesti“ implicitno pretpostavlja moralna superiornost onoga tko tu frazu izgovara, a ona proizlazi iz argumentacije koja se temelji na: generalizacijama, simplifikacijama, dogmatičnosti i stavu o nepogrešivosti, a što sve dovodi do dodatne duboke polarizacije unutar komunikacijskog procesa.

U nastavku rada nastoji se ponuditi odgovor na pitanje zašto se sudionici u komunikacijskom procesu odlučuju na ovakav neadekvatan oblik ophođenja te

se nude četiri potencijalne opcije: 1) da oni koji izgovaraju tu frazu nisu svjesni njezinih negativnih konotacija, 2) da su oni koji ju izgovaraju tih negativnih konotacija svjesni, ali istovremeno ne znaju kako drugačije prenijeti svoju poruku, 3) da oni koji koriste takav diskurs to čine u cilju nekog oblika samoporomocije te 4) da oni koji se tako ophode to rade s namjerom da omalovaže svoga sugovornika.

U tome smislu valja prepoznati da se posljedice takvog neželjenog ponašanja i ophođenja događaju temeljem korištenja navodnog povijesnog argumenta, odnosno upravo pojam povijesti postaje okosnica zloporabe, čega, smatra autor, itekako treba biti svjestan kako bi se to u budućnosti u potpunosti ili barem u što većoj mjeri izbjeglo.

Zaključno, autor iznosi stav da korištenje fraze „prava strana povijesti“ ne spaja, već razdvaja ljude i nacije čime se zaustavlja komunikacijski proces i svaki dijalog, što u suvremeno doba može imati pogubne učinke. Povijest je ipak, smatra autor, zaslužila puno profinjeniji pristup.

Ključne riječi: „Prava strana povijesti“, fraza, javni diskurs, međunarodni sukobi, polarizacija javnosti.

WHAT IS HIDDEN BEHIND THE PHRASE „THE RIGHT SIDE OF HISTORY“?

Abstract: *In this paper, the author deals with the increasingly frequent use of the phrase „the true side of history“, whose meaning depends on the context in which it is uttered and the profile of the persons who are used. Although the phrase in its theoretical sense has significant and valuable historical, political, social, economic and geopolitical, conceptual and methodological definitions, its use in everyday and especially daily political discourse on the one hand has greatly expanded the circle of people who have started to use it. On the other hand, its content has become completely deconstructed. This gave this phrase an exceptional manipulative potential that leads to polarization and antagonism between people and societies and has negative repercussions on the global international community. All of this results in preventing further meaningful dialogue among participants.*

In this paper, through the presentation of 7 examples of the use of the phrase „the right side of history“, the basic hypothesis of the paper is confirmed, which states that this picturesque and rhetorically very powerful stylistic figure leads to increased social, political, geopolitical and economic risks, which has a serious destructive character on the relations between the interlocutors, regardless of whether it is an interpersonal, national or international level of communication.

The provided examples come from dialogues that have taken place over the past thirty years among political actors from the former Yugoslav region, as

well as very recent examples with broader international political and business implications. These include the military conflict in Ukraine, the recognition of the State of Palestine as an independent nation, and the issue of the European automotive industry due to increased competition in the electric vehicle segment from the People's Republic of China. The use of the phrase „the right side of history“ has shown to implicitly imply the moral superiority of the speaker, derived from an argumentation based on generalizations, simplifications, dogmatism, and an attitude of infallibility—all of which lead to deeper polarization within the communication process.

In the continuation of the paper, the author seeks to address why participants in communication choose this inadequate form of interaction and offers four potential explanations: 1) those who use the phrase may be unaware of its negative connotations; 2) those who use it may be aware of these connotations but do not know how else to convey their message; 3) those who use such discourse do so for some form of self-promotion; and 4) those who communicate in this manner may aim to demean their interlocutor.

In this context, it is essential to recognize that the consequences of such undesirable behavior and conduct arise from the use of an alleged historical argument—history itself becomes the core of the misuse. The author believes that awareness of this is crucial to avoid such manipulation as much as possible in the future.

In conclusion, the author argues that using the phrase „the right side of history“ divides rather than unites people and nations, thus halting the communication process and any dialogue, which in today's world can have disastrous consequences. History, in the author's view, deserves a far more refined approach.

Key words: *„The Right Side of History“, phrase, public discourse, international conflicts, public polarization.*

Uvod

Već i neznatno pažljivijem i zainteresiranijem pratitelju povijesnih i političkih zbivanja lako je primijetiti da se određene fraze češće koriste u pojedinim razdobljima i da ih na svojevrsan način određuju, a možda čak i usmjeravaju. Tako je, primjerice, fraza „biti u milosti kralja“ bila karakteristična za razdoblje srednjega vijeka, dok je izraz „homo universalis“ skovan u doba renesanse, a kao opis toga razdoblja opstao je sve do danas. Jednako tako, izraz „memento mori“ prilično dobro opisuje način promišljanja u doba baroka, a fraze „prirodno pravo“ i „racionalizam je put napretka“ karakteristični su za razdoblje prosvjetiteljstva.

Na lokalnoj, hrvatskoj razini, u cilju opisa pojedinih dekada hrvatske neovisnosti možemo istaknuti neke fraze prisutne u javnosti, poput „Tko je

jamio, jamio je!“ , koju je izrekao general hrvatske vojske Ljubo Česić Rojs opisujući stanje u Republici Hrvatskoj tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća, ili „Neka institucije rade svoj posao!“ , koju je vrlo često koristio zagrebački gradonačelnik Milan Bandić u gotovo neprekinutom razdoblju obnašanja svojih pet gradonačelničkih mandata od 2000. do 2021. godine.

S početkom XXI stoljeća, počevši od terorističkog napada na SAD 11. rujna 2001. godine naovamo, a osobito od vremena predsjedničkog mandata Baracka Obame, u širi, globalni javni diskurs ušla je fraza „prava strana povijesti“.

Barack Obama ovaj je termin vrlo često koristio u svojim tjednim i izvanrednim obraćanjima američkoj javnosti, govoreći o različitim temama, od unutarnjopolitičkih do onih vezanih za međunarodne odnose (npr. o situaciji u Izraelu i cjelokupnom Bliskom istoku, zdravstvenoj reformi, tzv. Obamacare, o klimatskim promjenama ili o ljudskim pravima i pravima raznih manjina poput LGBTQ+ zajednice, Afroamerikanaca i Hispanoamerikanaca, alijeniranih skupina i sl).¹ Dakako, iz perspektive Baracka Obame, na „pravoj strani povijesti“ nalazi se on s politikama za koje se zalaže i koje promovira te oni koji mu u tome daju podršku. Svi su ostali na drugoj, očito, „krivoj strani povijesti“. To dosta podsjeća na retorički izričaj Obamina političkog oponenta i prethodnika na predsjedničkoj funkciji, Georgea Busha mlađeg iz Republikanske stranke, koji je u vrijeme pokretanja Drugoga zaljevskog rata 2003. godine ustvrdio: „Tko nije s nama, protiv nas je.“ U svojoj je osnovi ova poznata Busheva sentenca tek drukčiji izričaj vrlo sličnog misaonog sadržaja koji se iskazuje kroz frazu „prava strana povijesti“.

Upotreba fraze baš ovakva sadržaja uopće nije slučajna, a njezina sveprisutnost rezultat je jedinstvenoga povijesnog trenutka u kojem se nalazimo, a koji je u bitnome određen, sada već višedesetljetnim, dokidanjem američkoga posthladnoratovskog unilateralizma i prelaska na svjetski multilateralizam, u kojemu se javljaju potpuno nove gospodarske i geopolitičke sile, kao što su Kina i Indija, djelomice Rusija i Europska unija te Japan, Brazil i još pokoja.

Upravo ovakvo vrijeme, u kojemu jedan hegemon gubi na svojoj snazi, a brojni takmaci nastoje preuzeti njegovu dominantu ulogu u svijetu, sa sobom donosi povećanu opasnost od izbijanja velikih, pa čak i globalnih sukoba. Da je tome uistinu tako u svojoj knjizi *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* pokazuje i dokazuje Graham Allison, bivši pomoćnik obrane SAD-a u prvoj Clintonovoj administraciji te profesor državne uprave na sveučilištu Harvard, na temelju povijesnih iskustava kroz tzv. koncept Tukididove zamke, što je izraz koji je sam osmislio. Allison tvrdi da rat između SAD-a kao „vladajuće sile“ i Kine kao „sile u usponu“ nije neizbježan, ali je s obje strane potrebno uložiti mnogo truda da bi se eventualan vojni sukob izbjegao. Dodatno, Allison u svojoj knjizi nudi prikaz šesnaest povijesnih

¹ Primjer takvoga govora dostupan je na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=DVF0wa4obo> (Pristup: 5. 10. 2024).

situacija u kojima su suparnici iskušavali snagu hegemonu, od kojih je čak dvanaest rezultiralo međusobnim ratom, što predstavlja vjerojatnost ratnog ishoda od visokih 75%.²

U takvim povijesnim okolnostima svrstavanje na jednu od dviju sukobljenih strana od životne je važnosti za svakoga tko u sukobu želi participirati ili je na to primoran, pa čak i izravno protiv svoje volje. Povijesna je činjenica da je potencijal za početak obaju dosadašnjih svjetskih ratova stvoren tek nakon kreiranja velikih savezništava među državama. Iz primjera dvaju svjetskih ratova jednako tako znamo da su pojedini politički akteri, pa i cijele države, mijenjali svoje saveznike i prelazili na drugu stranu kako se mijenjala ratna sreća.³ Stoga bismo mogli ustvrditi da fraza „prava strana povijesti“ znači upravo to: mudro i na vrijeme znati odabrati pobjedničku stranu u sukobu. No odabir strane vlastitoj se javnosti u pravilu neće prikazivati kao rezultat procjene tko ima veće šanse za pobjedu, nego će se odluka prikazivati na razini moralnosti odabira, i to po principu borbe dobra i zla, gdje, naravno, „naši“ predstavljaju dobru, „pravu“ stranu, a svi „drugi“ predstavljaju lošu, „krivu“ stranu povijesti.

Činjenica je da živimo u vrijeme u kojemu se ovakvi, vrlo često mučni odabiri donose gotovo svakodnevno, što frazu „prava strana povijesti“ čini iznimno aktualnom i rezultira njezinom vrlo čestom upotrebom u javnosti.

Međutim, za razliku od, recimo, već spomenute fraze „Neka institucije rade svoj posao!“ (koja je postala gotovo poštapalica upravo onih koji zlorabe demokratski izabrane institucije), koja je po svojoj biti logična i jasna, i u mišljenju i u izričaju, te naglašava da se u demokratskim društvenim poredcima određenim društvenim problemom mora pozabaviti upravo ona institucija koja ima legalitet i legitimitet, koji se dokazuju kroz poštivanje unaprijed definiranih procedura (jer je upravo poštivanje procedura samo srce svake demokracije!), fraza „prava strana povijesti“ upotrijebljena u dnevopolitičkom javnom diskursu ne sadrži ništa od gore navedenoga. Međutim, ima jak ideološki naboj kojem se sadržaj može kreirati prema volji onoga tko je izgovara i kontekstu prema kojemu želi.

U ovome radu bit će prikazano kako upotreba navedene fraze u dnevopolitičkom (pa i poslovnom) životu zajednica svijeta, čak i kada je izrečena u najboljoj namjeri, u pravilu predstavlja tek slikovit izričaj s cijelim rasponom potencijalno negativnih konotacija, kojih bi svi trebali biti svjesni, osobito oni koji je učestalo izgovaraju i ponavljaju.

² Graham Allison, *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?*, Houghton Mifflin Harcourt 2017.

³ Najbolji je primjer te tvrdnje Italija, koja je 1915. godine, usred Prvoga svjetskog rata, napustila Trojni savez i prešla na stranu Antante, potpisavši pritom tajni Londonski ugovor, u kojemu je obećala promijeniti stranu u ratu u zamjenu za teritorijalne ustupke u Tirolu, Istri i Dalmaciji. Italija je potom jednako postupila i u Drugome svjetskom ratu – uvidjevši da sile Osovine gube rat, usred vojnog sukoba, 3. rujna 1943. godine u Cassibileu je potpisala primirje (tj. kapitulaciju) sa Saveznicima. Tim je činom Italija prestala biti članica Osovine i prešla je na stranu Saveznika.

Povijesno-metodološki okvir i kontekst za analizu fraze „Prava strana povijesti“

Pri analizi i razumijevanju upotrebe fraze „prava strana povijesti“ moramo znati postoji li i kakav je metodološko-spoznajni okvir unutar kojega se ova fraza do sada koristila.

Stoga treba razlikovati upotrebljava li se ona:

- a) unutar osmišljenoga povijesno-politološkog konceptualnog okvira kojemu teže intelektualci cijeloga spektra (uglavnom) visokoobrazovanih autora (bilo da je riječ o sveučilišnim profesorima raznih društveno-humanističkih profesija, novinarima, kulturnim djelatnicima, komentatorima ili jednostavno *opinion makerima*), neovisno o njihovoj pripadnosti lijevom, centrističkom ili desnom političkom spektru. Unutar toga kruga ljudi fraza „prava strana povijesti“ u pravilu se koristi na temelju različitih metodoloških okvira i pristupa, ali uvijek s jasno definiranom logičkom strukturom interpretacije, koja je rezultat ili poznavanja povijesne i politološke struke te načina konstrukcije njihovih temeljnih pojmova te zakonitosti njihove upotrebe ili, s druge strane, rezultat novog konceptualnog okvira koji svojim konzumentima nudi pojedini autor koji o toj frazi progovara i/ili je koristi. Tu se prije svega misli na autore poput već spomenutog Grahama Allisona, koji je ovoj frazi pristupio s aspekta teorije moći; Jamesa Hankinsa, profesora s Harvarda koji je u svojem članku „How to Be on the Right Side of History“ razmatrao upotrebu ove fraze u kontekstu političke ideologije progresivizma i to iz povijesne perspektive, od renesanse pa sve do danas;⁴ potom Nicholasa Smitha, profesora filozofije sa Sveučilišta Connecticut, koji je frazu analizirao s epistemološke razine, i to u kontekstu nametanja moralne superiornosti;⁵ zatim američkoga odvjetnika i politologa Bena Shapira, koji u svojoj knjizi naslova *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great* obrazlaže da biti na „pravoj strani povijesti“ znači dati podršku judeo-kršćanskom svjetonazoru, čiji se temelji dovode u pitanje tzv. *woke* ideologijom;⁶ zatim je tu i Glenn Loury, profesor ekonomije sa sveučilišta Brown, koji ovu frazu podvrgava oštroj kritici s aspekta političke korektnosti, smatrajući da potiče moralni trijumfalizam te zatvara prostor otvorenoga dijaloga;⁷ te, dakako, nezaobilazan austrijski filozof Karl Popper, iako se u svojim

⁴ James Hankins, *How to Be on the Right Side of History*, First Things 2021.

⁵ Nicholas Smith, Making sense of the right side of history, *Think*, 21 (62), 2022, 103-115.

⁶ Ben Shapiro, *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great*, Broadside Books, 2019.

⁷ G. C. Loury, Self-Censorship in Public Discourse: A Theory of ‘Political Correctness’ and Related Phenomena, *Rationality and Society*, 6 (4), 1994, 428-461.

radovima nije direktno referirao na frazu „prava strana povijesti“, no potpuno je jasno da bi njezin sadržaj svrstao u dogmatski način mišljenja i doveo ga u vezu s pojmom „neprijatelja otvorenog društva“, jer ne ostavlja prostor za daljnji dijalog među zainteresiranim stranama, te bi shodno tome upotreba ove fraze za njega označavala neznanstveni i totalitarni način mišljenja.

- b) unutar dnevnopolitičkog i međunarodno diplomatskog te poslovnog javnog diskursa, kojemu uglavnom pribjegava diplomatsko osoblje, upravitelji i/ili zaposlenici međunarodnih i državnih institucija, razni visokorangirani pripadnici poslovne zajednice te osobito političari različitih razina vlasti (od najviših u državi do razine lokalne uprave i samouprave), i ovdje neovisno o njihovoj izobrazbi i pripadnosti lijevom, centrističkom ili desnom političkom spektru. Unutar toga kruga ljudi fraza „prava strana povijesti“ u pravilu se koristi na temelju očekivanja njihovih pretpostavljenih, kao i uvjeta koje moraju zadovoljiti da bi zadržali svoj posao ili ponovno bili izabrani na svoje ionako vremenski ograničene političko-diplomatske i korporativne funkcije. Pri takvoj upotrebi ova je fraza lišena svakog dubljeg konceptualnog i metodološkog okvira, a njezino značenje može imati bilo kakav sadržaj. Stoga s njezinom upotrebom u takvom sadržajnom i intelektualnom okružju treba biti iznimno oprezan, jer bez jasne konceptualizacije fraza postaje: višeznačna, manipulativna, povijesno lažna, zavodljiva, neiskrena, ponekad zlonamjerna, agresivna, politički nekorektna, demonizirajuća i u konačnici krajnje opasna. Takav sadržaj upakiran u stilsku figuru koja, doduše, dobro zvuči, a koja se potom nudi javnosti kroz raznovrsne oblike javnog komuniciranja, uglavnom prikriva temeljnu nemoć u smislenom i svrsishodnom političkom djelovanju onih koji frazu koriste.

U poglavlju koje slijedi kroz sedam se primjera nudi opis recentne upotrebe fraze „prava strana povijesti“ upravo u dnevnopolitičkom, međunarodnom diplomatskom te poslovnom javnom diskursu, iz kojega će se vidjeti da je njezina upotreba lišena konceptualnog okvira, ali je bogata moralno-motivacijskim elementima, što rezultira znatnom političkom polarizacijom javnosti.

Upotreba fraze „Prava strana povijesti“

Fraze koje uključuju pojam povijesti nisu novijega datuma. Još je Francis Fukuyama, američki politički filozof japanskoga podrijetla i profesor političke ekonomije na sveučilištu Johns Hopkins, 1992. godine napisao svoju nadaleko poznatu knjigu *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, u kojoj iznosi tezu (od koje je sam kasnije javno reterirao) da je raspadom komunističkoga bloka i padom

SSSR-a te pobjedom liberalno-kapitalističkoga Zapada predvođenog SAD-om u hladnoratovskom sukobu nastupio svojevrsan „kraj povijesti“. Međutim, konstrukciju „kraj povijesti“ nije, kako kaže, osmislio sam, već se u bitnome referirao na filozofa i predstavnika njemačkoga idealizma Georga Wilhelma Friedricha Hegela, koji je smatrao da je „kraj povijesti“ nastupio konstrukcijom i ustoličenjem liberalne države,⁸ te njemačkoga filozofa Karla Marxa, koji je mislio to isto, ali je „svoj“ „kraj povijesti“ smjestio u vrijeme uspostave komunističkih država. Ovo dvoje filozofa u svojim su promišljanjima povijesti smatrali da se realizacijom oblika vlasti koji su osobno zastupali, u povijesnom smislu, dogodilo sve važno što se trebalo dogoditi. Smatrali su da neće biti daljnjeg važnijeg napredovanja razvoja društvenih i političkih institucija te da su sva društveno relevantna pitanja razriješena.⁹

Fukuyama je, možda, svojom knjigom htio nastaviti niz velikih autora koji su za svojega života u svijetu vidjeli i prepoznali postizanje velikoga povijesnog uspjeha te posljedično zaključili da je povijest odradila svoje. U svakom slučaju, iako samo neki imaju volje pročitati knjige spomenutih autora, sama fraza „kraj povijesti“ zadržala se i poznata je mnogima.

Pojam povijesti pojavljuje se u još nekim poznatim izrazima i frazama. Na primjer, možemo čuti staru latinsku misao „Historia est magistra vitae“, tj. „Povijest je učiteljica života“, ali i tvrdnju da „povijest pišu pobjednici“.

U ovome se radu već dalo naslutiti da postoji iznimno važna misaona povezanost između koncepta pobjednika u ratu i „prave strane povijesti“, zbog same činjenice da povijest pišu upravo oni koji pobjeđuju. To znači da su na „pravoj strani povijesti“ oni koji su uz pobjednike ili pobjednici sami. Na tom je tragu i poznati aforizam britanskoga ratnog premijera i književnog nobelovca Winstona Churchilla, kojemu se pripisuje misao:

*Povijest će biti blaga prema meni, jer je ja namjeravam i napisati.*¹⁰

Primjer 1.

Važnost pobjede u ratu pri određivanju „prave strane povijesti“ možda najbolje opisuje stav koji je slikovito izrekao predsjednik Predsjedništva SFRJ (u razdoblju od svibnja 1990. do svibnja 1991. godine) Borisav Jović u svojoj knjizi iznimno zanimljivog naslova dalekosežnog značenja *Kako su Srbi izgubili vek*, u kojoj na vrlo intrigantan način opisuje svoje viđenje položaja Srba u XX. stoljeću. Naime, Jović tvrdi da su Srbi u oba velika, svjetska rata bili na „pravoj

⁸ G. W. F. Hegel, *Filozofija povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb 2017.

⁹ Francis Fukuyama, *Kraj Povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994, 9.

¹⁰ Izvorna izjava Winstona Churchilla iz siječnja 1948. godine, koju je dao u Donjem domu britanskog parlamenta, zapravo glasi: „For my part, I consider that it will be found much better by all parties to leave the past to history, especially as I propose to write that history myself“, što bi se moglo prevesti kao: „Što se mene tiče, smatram da će za sve strane biti puno bolje da prošlost prepustimo povijesti, tim više što tu povijest namjeravam pisati sam.“

strani povijesti“ (dakle, na pobjedničkoj strani), što im je dalo pravo potpuno samostalnog upravljanja svim prostorima na kojima žive ili su nekada živjeli Srbi. To se očituje u stavu da su Srbi nakon Prvoga svjetskog rata bili u poziciji birati koju će vrstu državne zajednice kreirati – državu Južnih Slavena ili pak Srbiju, znatno uvećanu u odnosu na teritorij s kojim su krenuli u Prvi svjetski rat.¹¹ To je pravo dodatno potvrđeno mirovnim planom američkoga predsjednika Woodrowa Wilsona u 14 točaka od 8. siječnja 1918. godine, u čijoj točki broj 11, između ostaloga, stoji izričito pravo Srbije da obnovi svoju državnost te da dobije pristup moru.¹²

Jović kroz cijelu svoju knjigu iskazuje stav da su srpska politička i kulturna elita učinile povijesnu pogrešku ulaskom u zajednicu Južnih Slavena, umjesto da su odmah kreirale novu (veliku) Srbiju. Dalje zaključuje da Jugoslavija s Hrvatima Josipom Brozom Titom na čelu nije ispunila srpska očekivanja, a raspadom te južnoslavenske zajednice 90-ih godina prošloga stoljeća srpski narod izgubio je mogućnost života u jednoj državi (u ukupnom nacionalnom korpusu po principu „svi Srbi u jednoj državi“), zbog čega su, zaključuje Jović, u nacionalnom i geopolitičkom smislu Srbi „izgubili vek“. Ovdje valja spomenuti i znakoviti komentar koji u javnosti, vrlo često s velikom dozom osobnoga verbalnog žara, dovrtljivosti, pa čak i duhovitosti, iskazuje nekadašnji predsjednik Lige socijaldemokrata Vojvodine Nenad Čanak, ističući u kontekstu Jovićeve argumentacije vođene na ovakav način da je za „velikosrbe“ koji bi htjeli graditi neki novi „srpski svet“ Jugoslavija bila „Velika Srbija sa lažnom ličnom kartom“.

Jedna od izjava Nenada Čanka glasi:

*Srpski nacionalisti su uvek mislili da je Jugoslavija suštinski 'velika Srbija' sa lažnom ličnom kartom, da su jugoslavenske republike i pokrajine praktično ratni plen pobjednika iz Prvog svjetskog rata i da je sve to prostor koji prirodno ima u sebi predispoziciju da bude prostor kojim dominira političko srpstvo.*¹³

Valja ovdje još jedanput naglasiti ključni stav Borisava Jovića: da je Srbija tijekom cijeloga XX. stoljeća više puta bila u prilici u potpunosti povijesno poentirati, pa i znatno proširiti svoj teritorij, upravo zato što je, osobito u Prvome, ali i Drugome svjetskom ratu, bila na pobjedničkoj strani. Jović kaže:

Velikosrpski nacionalizam kao politička optužba koja je više od polovine dvadesetog veka pritiskala srpski narod deo je strategije poništavanja rezultata

¹¹ Borisav Jović, *Kako su Srbi izgubili vek – Tragična sudbina Srba u zajedničkoj državi*, Službeni glasnik, Beograd 2016, 29.

¹² Prikaz dokumenta „14 Wilsonovih točaka“ dostupan je na poveznici: <https://www.theworldwar.org/sites/default/files/2022-01/1982.170.18-fourteen-points-excerpt.jpg> (Pristup: 5. 10. 2024).

¹³ Izvor se nalazi na poveznici: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/19/canak-nazivati-entitet-republike-srpske-republikom-potpuno-je-pogresno> (Pristup: 5. 10. 2024).

*Prvog svetskog rata u kome je srpski narod kao pobednik, uz velike žrtve, stvorio svoju državu....*¹⁴

Drugim riječima, imati ili ne imati mogućnost stvaranja vlastite države u izravnoj je ovisnosti o tome jeste li na „pravoj strani povijesti“, odnosno jeste li u pobjedničkom taboru. U Prvome svjetskom ratu Hrvatska je bila sastavni dio Austrougarskoga carstva, koje je u tome ratu poraženo. Stoga je postojala realna geopolitička opasnost da oni koji su rat izgubili (ponajprije manjinski slavenski narodi u sastavu Austro-Ugarske) neće biti u mogućnosti stvarati svoje nacionalne države kakve žele, unatoč tome što je u točki 10 Wilsonova mirovnog plana naznačeno da narodi Austro-Ugarske imaju pravo biti dijelom suvremenih nacija koje bi trebale, kao što je navedeno, imati pravo pune slobode odlučivanja o autonomnom razvoju.

Iz ovoga primjera možemo zaključiti da su pojmovi „prava strana povijesti“ i „ratni pobjednici“ blisko povezani, što pobjednicima u konačnici otvara mogućnost stvaranja političkih i geopolitičkih prednosti.

Primjer 2.

Na tragu ideje da na „pravu stranu povijesti“ dođu oni koji se nađu u pobjedničkom taboru možda je i govor koji je početkom 90-ih godina prošloga stoljeća održao bivši predsjednik Republike Hrvatske Stjepan Mesić, o čemu postoji i filmski zapis, a prenijeli su ga i hrvatski mediji. Tom je prilikom ustvrdio:

*U Drugom svjetskom ratu, vidite, Hrvati su dva puta pobijedili i mi nemamo razloga se nikom ispričavati. Ovo što skroz traže od Hrvata – ajde idite kleknuti u Jasenovac, kleknite ovdje... Mi nemamo pred kim šta klečati! Mi smo dva puta pobijedili, a svi drugi samo jednom. Mi smo pobijedili 10. travnja kad su nam Sile osovine priznale Hrvatsku državu i pobijedili smo jer smo se našli poslije rata, opet s pobjednicima, za pobjedničkim stolom.*¹⁵

U vrijeme trajanja svojega predsjedničkog mandata (2000-2010), Stjepan Mesić javno se u obraćanju građanima Republike Hrvatske ogradio od tog govora i stavova koje je u njemu iznio, ustvrdivši da je govor nastao u vrijeme kada je Republika Hrvatska bila suočena s agresivnim Miloševićevim velikosrpstvom te ga je, kao što je rekao, ponijelo tadašnje prevladavajuće raspoloženje hrvatskoga vodstva, koje se na mnoge načine manifestiralo i u

¹⁴ B. Jović, *Kako su Srbi izgubili vek*, 39.

¹⁵ Spomenuta snimka govora objavljena je na programu HRT-a i dostupna je na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=jLa1DT8FZHw> (Pristup: 15. 10. 2024), a vijest o govoru pojavila se i na portalu Narod.hr, što je dostupno na poveznici: <https://narod.hr/hrvatska/a-koji-stipe-mesic-govori-istinu-onaj-iz-67-91-ili-ovaj-danas> (Pristup: 15. 10. 2024). Govor vrlo sličnoga sadržaja i gotovo istovjetnih poruka Stjepan Mesić održao je i na Dan hrvatske državnosti 30. svibnja 1992. godine, kada je gostovao kod Hrvata u Sydneyju u Australiji, o čemu također postoji videozapis, dostupan na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=x8JFNhy109Y> (Pristup: 4. 10. 2024).

hrvatskoj javnosti. Dodao je da je pred hrvatskom imigracijom u Australiji, koja je, *nota bene*, nakon Drugoga svjetskog rata iz Hrvatske otišla upravo zato što se nije slagala s tadašnjom poslijeratnom politikom, trebao reći da su pobjednici u Drugome svjetskom ratu bili antifašisti i partizani. Da bi tu poruku mogao izreći upravo pred takvim sastavom auditorija, izveo je svojevrstu, kao što je rekao, „parabolu“ o navodnoj dvostruko hrvatskoj pobjedi u Drugome svjetskom ratu.¹⁶

Drugim riječima, iskaz o dvostruko hrvatskoj pobjedi u Drugome svjetskom ratu nije imao funkciju izricanja povijesne činjenice, već je samo bila riječ o verbalnom načinu pridobivanja podrške slušateljstva kojemu se predsjednik obratio.

Možda bismo takvo stilizirano tumačenje ratne pobjede i „prave strane povijesti“ mogli okarakterizirati manipulativnim.

Primjer 3.

Da je „prava strana povijesti“ tema koja je u osobitom fokusu upravo sada, u suvremeno doba, zorno pokazuje govor Antónija Guterresa, glavnog tajnika UN-a, održan nakon što je Rusija pokrenula agresiju na Ukrajinu u veljači 2022. godine. Tom je prilikom izjavio:

*Ruska agresija na Ukrajinu pokrenula je najmasovnija kršenja ljudskih prava do danas. [...] Ovo je trenutak da stanemo na pravu stranu povijesti. Trenutak da se zauzmemo za ljudska prava svih i svugdje. Moramo revitalizirati Opću deklaraciju o ljudskim pravima i osigurati njezinu punu provedbu kako bismo se suočili s novim izazovima današnjice i sutrašnjice.*¹⁷

Znakovito je da se čelna osoba UN-a odlučila za upotrebu slikovite stilske figure, fraze o „pravoj strani povijesti“, umjesto da je, u skladu s funkcijom koju obnaša, posegnuo za znatno smislenijim argumentom, onim pravnim, kojime bi mogao poentirati da je prekršeno međunarodno pravo, čime su posljedično bitno ugrožena ljudska prava. Samo se iz pozicije povratka u okrilje međunarodnoga pravnog poretka može tražiti rješenje za rusku agresiju na Ukrajinu. No čini se da ni na razini najviših dužnosnika UN-a ne postoji dovoljno povjerenja u snagu postojećeg sustava međunarodnoga prava, osobito kada je u pitanju Rusija, koja ima pravo veta na sve odluke Vijeća sigurnosti UN-a pa se u navedenom slučaju međunarodno pravo u praksi ni ne može provesti, a institucionalno djelovanje UN-a zapravo je paralizirano. Drugim riječima, pozivanje na jedini pravi argument, onaj o kršenju međunarodnoga prava, nema nikakvu ili ima tek vrlo slabu stvarnu snagu. A to je prilično poražavajuća spoznaja. U takvim okolnostima, Guterresu ne preostaje drugo nego pozvati se na „pravu stranu povijesti“ – stilsku figuru oslobođenu svakoga pravnog

¹⁶ Izjave bivšega predsjednika Republike Hrvatske Stjepana Mesića u kojima objašnjava kontekst nastanka spornoga govora dostupne su na poveznici: <https://www.youtube.com/watch?v=OGUt02dZ-VQ> (Pristup: 5. 10. 2024).

¹⁷ Isječak iz govora Antónija Guterresa dostupan je na poveznici: <https://www.facebook.com/watch/?v=150272877891777> (Pristup: 5. 10. 2024).

sadržaja. No, kao što smo već rekli, bar jako dobro zvuči. I umiruje osobnu savjest te naglašava svojevrsnu moralnu superiornost.

Ruska agresija na Ukrajinu stvorila je nebrojene prilike za upotrebu fraze „prava strana povijesti“.

Primjer 4.

Dana 6. lipnja 2022. godine, nešto više od tri mjeseca nakon početka novoga kruga ruske agresije na Ukrajinu, tadašnji srbijanski ministar vanjskih poslova Aleksandar Vulin osvrnuo se na izjavu hrvatskoga premijera Andreja Plenkovića, koji je rekao da „nije vrijeme za sjedenje na dvije stolice“ te da će Srbija morati „paziti čiju stranu bira“ želi li ući u EU. Tom prilikom Vulin je ustvrdio:

Ako postoji narod koji je nepogrešivo birao pogrešnu stranu povijesti, onda je to hrvatski i ako postoji narod koji je Hrvate prevodio na pravu stranu povijesti, onda je to srpski narod.

Naravno, odmah je uslijedio odgovor Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske, u vidu priopćenja u kojemu je stajalo:

[Današnje] izjave iz Republike Srbije još jednom pokazuju iznimno nesnalaženje kako u interpretaciji najvažnijih trenutnih globalnih događanja, tako i u interpretaciji povijesnih događaja XX. stoljeća.

Republiku Srbiju pozvalo se da žurno osudi rusku agresiju i time se „svrsta na pravu stranu povijesti“.¹⁸

Iz ovoga primjera vidimo kako su se na diplomatskoj razini dvije susjedne države lijepo „počastile“ komentarima o tome tko je na „pravoj“, a tko na „krivoj strani povijesti“. I pritom se nisu ni pokušali približiti u stavovima oko rješavanja brojnih međusobnih i međunarodnih otvorenih pitanja. Upotreba ovakvog frazeološkog okvira, nema sumnje, samo je pridonijela produbljivanju jaza u diplomatskom komunikacijskom kanalu između dviju zemalja.

Primjer 5.

Dodatni obol upotrebi fraze „prava strana povijesti“ u brojnim je situacijama dao premijer Republike Hrvatske Andrej Plenković. Na primjer, upravo je tom frazom završio svoj uvodni govor prilikom otvaranja Prvog parlamentarnog summita Međunarodne krimske platforme 25. listopada 2022. godine, čiji je domaćin bio grad Zagreb. Plenković je tom prilikom rekao:

Domaćinstvo ovoga sastanka je simbolički još jedna manifestacija da u ovim teškim okolnostima za Ukrajinu hodamo uz nju. Da smo s prijateljem kada je u potrebi. To činimo jer danas biti na strani Ukrajine je moralno, pravno i

¹⁸ Tu su diplomatsku komunikaciju između dviju susjednih država prenijeli i mediji. Tek jedan od brojnih izvora s hrvatske strane dostupan je na poveznici: <https://vijesti.hrt.hr/hrvatska/mvep-pozvao-srbiju-da-osudi-rusku-agresiju-i-svrsta-se-na-pravu-stranu-povijesti-7802841> (Pristup: 5. 10. 2024).

*civilizacijski ispravan čin. Ne biti na strani Ukrajine znači biti na strani onih koji brutalnom silom žele ostvariti svoje osvajачke ciljeve. Ne biti uz Ukrajinu danas znači biti uz Kremlj i njegove ortake u ovom sramnom i bolnom dobu europske i svjetske povijesti. Ne biti uz Ukrajinu danas znači izdaju svih načela na kojima se temelji demokratski svijet. A biti uz Ukrajinu znači biti na pravoj strani povijesti.*¹⁹

Takav govor nesumnjivo je retorički snažan te odašilje poruku prijateljstva i razumijevanja za ukrajinski narod u stanju patnje i tešku situaciju u koju je tu europsku zemlju dovela bestijalna ruska agresija. To je možda ključno što bismo iz Plenkovićeve govora trebali imati na umu i zapamtiti, jer je biti uz napadnutoga, uz žrtvu, uvijek visoko empatičan, moralan i emocionalno inteligentan čin. Biti uz one koji pate izraz je temeljne ljudskosti.

Ipak, iako figurativno izražen stav da biti uz Ukrajinu znači biti na „pravoj strani povijesti“ iskazuje hvalevrijednu moralnu podršku, hoće li on ikako vojno ili humanitarno pomoći u obrani Ukrajine? I može li se „prijatelju u potrebi“ pomoći i bez iskazivanja vrijednosnih sudova o odabiru „pravih povijesnih strana“, koje prije i iznad svega hvalisavo (i možda patetično) služi za umirivanje vlastite savjesti i javnosti, a nimalo ne progovara o stvarnoj i lako mjerljivoj konkretnoj ponuđenoj pomoći zemlji koja se suočava s agresijom i vojnim operacijama?²⁰ S druge strane, ako Republika Hrvatska kojim slučajem uistinu pomaže Ukrajini u vojnom, sigurnosnom, obavještajnom, financijskom ili humanitarnom smislu (što vrlo vjerojatno čini), treba li o tome detaljno javno govoriti?²¹ Konkretni oblici pomoći u pravilu se odvijaju u tišini, pod okriljem tzv. tajne diplomacije, a putevi oružja i sigurnosnih informacija razotkrivaju se s vremenskim odmakom od nekoliko desetljeća, uglavnom kroz memoare i naknadna svjedočanstva glavnih sudionika događaja, jer je javni govor o njima tijekom ili neposredno nakon njihove realizacije na mnoge načine iznimno rizičan.

To znači da javna rasprava o „pravoj strani povijesti“ postaje i ostaje prilično besadržajna priča, namijenjena isključivo javnosti i u funkciji političkoga marketinga. I to je jasno vidljivo. No slični govori možda i služe tome da budu tek javna parada.

Pritom, dodatni ozbiljan problem takvoga izričaja leži u tome što povijesnim događajima (bilo iz recentne bilo iz dalje prošlosti) pristupa iz perspektive dualne, crno-bijele tehnike promatranja stvarnosti, a istina, baš kao

¹⁹ Snimka cijeloga sastanaka dostupna je na <https://www.youtube.com/watch?v=yUcVEg6fwfI>, a citirani dio govora počinje u 56. minuti (Pristup: 3. 10. 2024).

²⁰ Na dan početka ruske agresije na Ukrajinu, 24. veljače 2022. godine, SAD je ukrajinskome predsjedniku Volodimiru Zelenskom ponudio pomoć u obliku tehničke podrške za evakuaciju, na što je Zelenski odgovorio sada već znamenitom rečenicom: „Trebam streljivo, a ne prijevoz!“ <https://n1info.hr/svijet/zelenski-odbio-evakuaciju-treba-mi-streljivo-ne-prijevoz/> (Pristup: 7. 10. 2024).

²¹ U hrvatskim medijima se spominje neslužbeni podatak da je Republika Hrvatska od veljače 2022. godine Ukrajini donirala u novcu i većim djelom u vojnoj opremi vrijednost od 300 milijuna eura. S obzirom na veličinu i ekonomsku snagu Republike Hrvatske, to se smatra značajnim iznosom.

ni povijest, nikada nije crno-bijela. Istina je cjelina, kao što bi se izrazio G. W. F. Hegel. Stoga je takav banalno pojednostavljen pristup stvarnosti neophodno neobjektivan i u svojoj osnovi neistinit, a dugoročno i prilično štetan, jer onemogućuje traženje i pronalaženje mira kroz dijalog. A dijalog će se morati postići, jer je u nuklearno doba alternativa dijalogu potpuno uništenje civilizacije kakvu poznajemo. Winston Churchill, primjerice, mogao je imati opciju da se ne želi ni sastati ni razgovarati s vođom Trećeg Reicha, Adolfom Hitlerom, a takav je pristup i zauzeo, jer je želio potpuni vojni poraz njemačkoga nacističkog režima i napravio je sve što je bilo u njegovoj moći da upravo do toga dođe. Smatrati da je u današnje vrijeme moguće dovesti do potpune vojne kapitulacije Ruske Federacije, zemlje s nuklearnim naoružanjem, koja se prostire kroz 11 vremenskih zona, predstavlja posvemašnju iluziju. Rusiju nisu uspjeli pokoriti ni onda kada nuklearno oružje nije postojalo ni u primisli, a s takvim su pokušajima neki od prethodnih europskih političara i vojskovođa imali dosta iskustva.

Koliko vidimo, za sada se jako doziraju brojni „krugovi ekonomskih sankcija“ koje zemlje Zapada nameću Rusiji, kao i vojna pomoć koja se šalje Ukrajini,²² a izrijeckom joj se (barem javno) zabranjuje korištenje zapadne vojne tehnologije duboko u teritoriju Ruske Federacije. Također, izričito se pazi na to da ne dođe do izravnoga susreta ruskih vojnika i vojnika NATO-a na bojnopolju, tim više što Ukrajina još uvijek nije članica (navodno) obrambenog NATO saveza niti je izgledno da će u skorije vrijeme postati. Svaka drukčija odluka značila bi izravno uvođenje NATO saveza u rat s Ruskom Federacijom. Pritom ne smijemo smetnuti s uma ni to da će postizanje mira u Ukrajini svakako morati uključivati i rusku stranu, iako možda neće biti riječ o Rusiji pod vodstvom njezina sadašnjeg predsjednika Vladimira Putina.

Stoga određivanje „prave“ i „krive strane povijesti“ više zvuči kao *ex cathedra* dociranje, što osobito dolazi do izražaja kada takvi izričaji (koji predstavljaju otklon od minimalnih diplomatskih uzusa i uzusa pristojnosti) dolaze od onih koji nemaju sudačke kompetencije za takve prosudbe ni na temelju osobne biografije ni na temelju uloge koju imaju u međunarodnoj politici. To nije ni razborita ni mudra državna i/ili međunarodna politika. To je redukcionizam stvarnosti, koji zamagljuje, sputava, sukobljava, antagonizira i ostrašćuje. Osobito je neprimjereno kada toliko snažne političke riječi i poruke dolaze od čelne osobe jedne male europske države poput Republike Hrvatske, čije ukupno stanovništvo ne doseže ni 1% populacije Europe, čija površina države ne prelazi 1,3% Europske unije i čija gospodarska snaga (mjerena veličinom BDP-a) ne prelazi 0,5 % snage EU-a.

Da biste govorili istinu, dakako, ne morate biti veliki, ali jednako tako nije mudro breme istine glasno stavljati na svoja leđa ako ste jako mali.

²² Ta činjenica vrlo često kao glavni argument služi onima koji kritiziraju ponašanje međunarodne zajednice vezano za rat u Ukrajini, jer smatraju da se ne želi toliko pomoći Ukrajini koliko se želi vojno iscrpiti Rusiju, a to se radi, kao što cinično zaključuju, „do posljednjeg Ukrajinca“.

Primjer 6.

Republika Slovenija u lipnju 2024. godine službeno je priznala Državu Palestinu. Nakon odluke izglasane u slovenskome parlamentu, javnosti se obratila ministrica vanjskih poslova Republike Slovenije Tanja Fajon, izjavivši da je riječ o povijesnoj odluci, a zastupnik u slovenskome parlamentu Matej Tašner Vatovec ustvrdio je da to nije samo politička gesta nego mnogo više od toga, dodavši:

*Mi kao država dokazujemo da se ne bojimo i da unatoč velikim silama možemo biti na pravoj strani povijesti.*²³

Analizirajući potonju izjavu, moramo se zapitati što točno zastupnik slovenskoga parlamenta misli o političkome ustroju suvremenog svijeta ako smatra da na „pravoj strani povijesti“ možemo biti samo ako smo u opreci prema velikim silama, za što je potrebna velika doza hrabrosti, jer, kao što ističe, Republika Slovenija ničega i nikoga se ne boji?

Izjava je osobito zanimljiva u svjetlu činjenice da je Državu Palestinu do sada priznalo čak 147 od 193 države članice Ujedinjenih nacija, što predstavlja 76 % svih država svijeta, među kojima su, što ima važnost u kontekstu svjetskoga multilateralizma, primjerice, Rusija, Kina, Indija i Brazil (*Prilog 1*).²⁴

Države koje priznaju Palestinu

Do sada je Državu Palestinu priznalo 147 država svijeta

Priznanje Palestine

■ Da ■ Ne

Prilog 1. *Države koje su priznale Državu Palestinu. Prikaz autora na temelju podataka Ujedinjenih nacija (www.un.org/en/).*

²³ Izjave slovenske ministricе vanjskih poslova i zastupnika u parlamentu dostupne su na poveznici: <https://dnevnik.hr/vijesti/svijet/slovenski-parlament-odobrio-priznanje-palestine---852024.html> (Pristup: 7. 10. 2024).

²⁴ Palestina trenutačno ima status države promatrača, koja nije članica Ujedinjenih nacija, što joj omogućava sudjelovanje u raspravama Generalne skupštine UN-a, ali bez prava glasa (*non-member observer state*).

Kada je slovenski zastupnik Matej Tašner Vatovec rekao da je Republika Slovenija priznala Državu Palestinu „unatoč velikim silama“, možda je mislio na stalne članice Vijeća sigurnosti UN-a koje imaju pravo veta, a koje do sada nisu priznale Državu Palestinu, a to su: SAD, Velika Britanija i Francuska. U tom kontekstu također moramo primijetiti da su u pitanju tri tzv. zapadne zemlje. Republika Slovenija također se smatra zemljom Zapada, što znači da je zastupnik slovenskoga parlamenta istaknuo da se Republika Slovenija ne boji vlastitih saveznika. A pritom je, očito, priznao i to da su međunarodni saveznici Republike Slovenije na „krivoj strani povijesti“.

Zasebna tema, koja je u kontekstu palestinske državnosti od ključne važnosti, ali u potpunosti nadilazi mogućnosti ovoga rada, jest pitanje može li se priznati samostalnost države na čijem je čelu militantna islamistička organizacija Hamas (koju zapadni svijet deklarira kao terorističku organizaciju), u čijoj osnivačkoj povelji iz 1988. godine stoji da izraelsko-palestinski sukob za njih predstavlja vjerski sukob koji se ne može riješiti pregovorima, nego isključivo džihadom (vjerskim ratom), pri čemu pobjeda u tom ratu znači nestanak izraelske države?²⁵ Dakako, to neophodno otvara sljedeće moralno, ali i realno političko pitanje koje glasi: daje li se priznavanjem upravo takve Države Palestine (jer trenutačno nema druge) ujedno podrška Hamasovu stavu o potrebi nepostojanja Države Izrael? I svrstava li podržavanje takvoga stava nekoga na „pravu stranu povijesti“?

Primjer 7.

I kao posljednji u nizu suvremenih primjera upotrebe fraze „prava strana povijesti“ prikazati ćemo slučaj iz poslovnog svijeta.

Naime, od 14. do 20. listopada 2024. godine u Parizu u Francuskoj se održavao *Paris Motor Show*. Riječ je o 126 godina starom, najvećem i najcjenjenijem okupljanju poslovne elite svjetske automobilske industrije.²⁶ To je ujedno i događaj kada se zainteresirana javnost ima prilike upoznati sa svim novitetima, ali i izazovima s kojima se susreće suvremena auto-moto industrija, a njih doista ne manjka, posebno u vremenu zelene tranzicije i svijesti o klimatskim promjenama.

Među brojnim događajima koji su se održavali u spomenuto vrijeme trajanja ovoga showa (kao npr. izložbe, konferencije, prezentacije itd.) realiziran je i tzv. medijski „okrugli stol“ na kojem je, između ostalih, sudjelovao i Carlos Tavares predsjednik uprave Stellantis, četvrte multinacionalne kompanije u svijetu mjereno po broju prodanih automobila. Stellantis je nastao 2021. godine spajanjem talijansko-američkog konglomerata Fiat Chrysler Automobiles i Francuske PSA grupe. Tom prilikom Tavares se osvrnuo na najavljenju europsku

²⁵ Boris Havel, *Arapsko-izraelski sukob*, Naklada Ljevak, Zagreb 2023.

²⁶ Službena mrežna stranica showa dostupna je na poveznici: <https://mondial.paris/en> (Pristup: 22. 10. 2024).

zabranu prodaje automobila sa ugrađenim motorima sa unutarnjim sagorijevanjem (dakle, automobile koji koriste benzin i dizel kao pogonsko gorivo) do 2035. godine, kao i strože propise o emisijama i potrošnji goriva u SAD-u, te je rekao:

*Mi ne tražimo nikakvu odgodu. Samo tražimo stabilnost pravila kako bi ispravno funkcionirali i služili društvima. Tvrtka kojoj sam ja načelu jedva čeka da doprinese borbi protiv klimatskih promjena jer mi želimo biti na pravoj strani povijesti.*²⁷

Iz ovoga primjera vidimo kao je upotreba fraze „prava strana povijesti“ doista ušla u gotovo sve segmente suvremenoga života, od politike pa do poslovnog svijeta. Pritom, posebno je zanimljivo to što je ovakav slikoviti izričaj upotrijebio baš Carlos Tavares, jer je upravo on početkom proljeća 2024. godine javno izrekao stav da nema puno smisla automobile opteretiti sa 500 kila teškim baterijama, kao novog i, navodno, za okoliš povoljnijeg (električnog) pogona, ako automobili s njima ne mogu ostvariti niti 400 km dometa.²⁸ A da se o nepostojanju dovoljne infrastrukture za punjenje električnih automobila niti ne spominje kao zasebnu i vrlo važnu temu. Dakako, Carlos Tavares je ovakvim odabirom izričaja nehotice, ili pak s jasnom namjerom, sve zagovaratelje daljnje upotrebe fosilnih goriva, a oni su u autoindustriji i dalje velika većina, okarakterizirao kao ljude koji su na „krivoj strani povijesti“. U biti, izražavati stav da se želi doprinijeti zaštiti okoliša tako da se bude na „pravoj strani povijesti“, a istovremeno davati kritike alternativnim oblicima pogonskog goriva, vrlo vjerojatno više služi kao metoda pritiska prema strukturama političke moći koji donose odluke koja se koristi prema potrebi i danoj situaciji, nego što je to izraz nekih istina koje se slikovito stavljaju u povijeni kontekst.

U ovome je radu do sada opširnije prikazana tek nekolicina recentnijih slučajeva javne upotrebe fraze „prava strana povijesti“, koji su svi do jednoga, upravo zbog njezine upotrebe i zloupotrebe, otvorili više (bolnih) pitanja nego što su ponudili jasnih stavova i odgovora. Takvih je primjera iz brojnih sfera javnoga života, dakako, znatno više, ali njima se nećemo moći detaljnije baviti, iako bi zasigurno vrijedilo.²⁹

Vidimo da je fraza kojom se bavimo u ovome radu sveprisutna u našem političkom i poslovnom okružju te je stoga itekako vrijedno razumjeti paletu konteksta u kojima se može pronaći, kao i posljedice koje sa sobom donosi. Ako

²⁷ Brojni mediji su prenijeli ovu izjavu Carlosa Tavaresa, a ona je, između ostaloga dostupna i na poveznici: <https://www.carscoops.com/2024/10/tavares-says-stellantis-wants-to-be-on-the-right-side-of-history-with-eu-ice-ban/> (Pristup: 22. 10. 2024).

²⁸ I ovaj stav Carlosa Tavaresa su brojni mediji prenijeli pa tako i hrvatski časopis HAK revija što je dostupno na poveznici: <https://revijahak.hr/2024/04/05/direktor-stellantisa-nema-previs-smisla-opteretiti-automobil-s-500-kg-baterija-za-400-km-dometa/> (Pristup: 22. 10. 2024).

²⁹ Od zaista brojnih dodatnih primjera mogli bismo spomenuti da je frazu o svrstavanju na „pravu stranu povijesti“ upotrijebila i gradonačelnica Sarajeva Benjamina Karić na velikome propalestinskom skupu održanom u tome gradu u listopadu 2023. godine. <https://www.telegram.hr/vijesti/u-sarajevu-odrzan-veliki-skup-potpore-palestini-izraelce-prozvali-nacistima-tamo-je-bila-i-gradonacelnica/> (Pristup: 7. 10. 2024).

poruke koje je sadržavaju ne ujedinjuju ljude, već ih antagoniziraju, vrlo je vjerojatno riječ o dnevopolitičkoj upotrebi, a ne o promišljenoj, argumentiranoj te metodološki i konceptualno osmišljenoj upotrebi politološke fraze jasnoga sadržaja koja upravo element povijesnog argumenta koristi kao izvor stilske izričajne figure.

Rasprava

Neovisno o tome dolazi li upotreba fraze „prava strana povijesti“ od nekoga iz Republike Hrvatske, iz neke od zemalja regije ili bilo koje druge zemlje, vezano za brojne teme i probleme s kojima se suvremeni svijet suočava, iz prethodnih primjera vrlo je jasno uočljivo da njezin sadržaj, ponuđen na ovakav način, bitno polarizira ionako već visokopolariziranu međunarodnu zajednicu. Stvaranje savezništva među državama na način da se izrijealom naglašava misaoni konstrukt „mi i oni“, tj. „mi pravi i oni krivi“, nikako ne pridonosi stvaranju mirovnoga međunarodnog ozračja, za koje bismo mogli ustvrditi da bi, s obzirom na stanje u kojemu se međunarodna zajednica trenutačno nalazi, imalo blagotvoran utjecaj. No spomenuta fraza upotrijebljena na ovakav način to ne nudi. Naprotiv, nudi upravo suprotno, i to uporno i globalno. Upravo kao da je cilj dodatno antagonizirati svjetsku političku scenu, osigurati međunarodna savezništva, ojačati vlastite pozicije i pripremiti se za neki skorašnji sukob, neovisno o tome koje bi taj sukob bio vrste: vojni, ideološki, ekonomski, politički, geopolitički, socijalni ili nekakav drukčiji.

Samo pod pretpostavkom ovakva shvaćanja diskursa upotreba fraze „prava strana povijesti“ poprima svoj puni smisao. Njezin na ovaj način izgovoren sadržaj, korišten u dnevopolitičke i poslovne svrhe, implicira sljedeće elemente:

- a) *moralna superiornost* – onaj tko izgovara navedenu frazu postavlja se u moralno superioran položaj u procjeni što je dobro, a što ne; što je povijesno ispravno, a što krivo; što je moralno, a što nemoralno – a takvi su oblici ponašanja i ophođenja uvredljivi i krajnje ponižavajući za ostale sugovornike.
- b) *generalizacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu daje do znanja da smatra da je njegovo mišljenje ispravno ne samo u sadašnjem trenutku nego i kroz širi povijesni kontekst, što je dodatni element moralne superiornosti.
- c) *simplifikacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu namjerno do razine banalnosti pojednostavljuje kompleksne povijesne teme, svodeći cjelokupan kontekst na razinu prave i krive strane u sukobu, ne uzimajući pritom u obzir legitimnost različitih mišljenja.
- d) *nepogrešivost* – onaj tko izgovara navedenu frazu implicira da je stav koji zastupa jedini ispravan, što ne ostavlja nimalo prostora za eventualni daljnji dijalog.

- e) *dogmatičnost* – onaj tko izgovara navedenu frazu stavlja se u ulogu autoriteta u definiranju i razumijevanju univerzalnih istina koje se ne smiju preispitivati, što onemogućava bilo kakvo kritičko rasuđivanje.
- f) *polarizacija* – onaj tko izgovara navedenu frazu odmah na početku stvara nepremostivu razliku između sebe i svojega sugovornika, što uz dodatak pretpostavljene vlastite moralne superiornosti neophodno izaziva obrambenu reakciju sugovornika.

Na temelju prepoznatih elemenata koje sa sobom donosi njezina upotreba u dnevno-političke i ine svrhe, uvidamo da fraza „prava strana povijesti“ vrlo lako postaje krajnje kompromitiran izraz, kojim se, uz stvaranje privida pružanja moralne podrške istomišljenicima, zapravo stvara nepremostivi jaz u odnosu na sve druge. To onemogućava daljnju raspravu s oponentima, što je možda i temeljni cilj, iako ga se ne želi izravno izgovoriti, nego se u tu svrhu koristi slikovita fraza velikog simboličkog, ali istodobno i manipulativnog potencijala. Stoga ne iznenađuje da će se upravo oko ove fraze okupiti radikalizmi različitih vrsta i s različitim političkim preferencijama, ali to je sudbina svakog retorički snažnog, *sound bite* izričaja kojemu se „otme“, tj. dekonstruirati njegov temeljni, metodološko-konceptualni i osmišljeni povijesno-politološki sadržaj. Time ova fraza postaje tek potpuno prazna ljuštura, lišena svakog relevantnog sadržaja. Pritom, mora se ostaviti mogućnost da upravo to i jest cilj takvoga govora, što je, dakako, bitna spoznaja, koja također može imati iznimno važan politički, ali i politološki značaj.

Vezano za primjere opisane u prethodnome poglavlju, stav da je pri upotrebi fraze „prava strana povijesti“ ipak ponajprije riječ o svojevrsnoj političkoj manipulaciji u cilju neke neiskazane, ali sasvim sigurno ne humane svrhe iznijeli su brojni hrvatski komentatori javnih zbivanja te analitičari javnoga života, kao i kulturni djelatnici. Primjerice, Zdenko Duka, predsjednik Hrvatskog novinarskog društva, analizirajući, kako kaže, banalne fraze današnjice, za frazu koja je glavni predmet ovoga rada između ostaloga kaže da je sastavni dio neistinitog govora naših političkih aktera, iako oni nisu pozvani davati prosudbe o tome što je „prava“, a što „kriva strana povijesti“.³⁰

Vrlo oštar tekst o (zlo)upotrebi fraze „prava strana povijesti“ napisao je i književnik, novinar i publicist Miljenko Jergović u svojem tekstu „Kako se Andrej našao na pravoj strani povijesti i koga je tamo zatekao“. Jergović iznosi stav da je posrijedi opetovani „stilski poželjan okvir za diskvalifikaciju neistomišljenika“ kojime se kalkulantski poigrava vjerojatnošću pobjede u ratu, čime država opasno trči pred rudo, s potencijalno dalekosežnim diplomatskim i međunarodnim posljedicama pitajući se postoje li u tome neki skriveni motivi, možda čak i osobnoga karaktera.³¹

³⁰ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.lupiga.com/kolumne/drugo-misljenje-zdenka-duke-banalne-fraze-danasnjice> (Pristup: 9. 10. 2024).

³¹ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.monitor.hr/miljenko-jergovic-kako-se-andrej-nasao-na-pravoj-strani-povijesti/> (Pristup: 9. 10. 2024).

Osim ovih autora, prilično kritičke osvrte na upotrebu ove fraze u dnevopolitičke svrhe iznijeli su, između ostalih, i novinari Jasmin Klarić u svojem tekstu naslova „S koliko se nula piše ‘prava strana povijesti?’“³² i Boris Rašeta u tekstu „Konfabulacije inflacije“. Rašeta prenosi stav političkog analitičara i bivšeg zastupnika u Hrvatskom saboru Jaroslava Pecnika, koji propituje koje su to osobne kvalifikacije predsjednika države i predsjednika Vlade Republike Hrvatske na temelju kojih procjenjuju što je „prava“, a što „kriva strana povijesti“.³³

Činjenica da su mnogi, kao što vidimo, iskazali kritički odnos prema izražavanju političkoga stava kroz frazu „prava strana povijesti“ možda je rezultat običnoga kritiziranja unutar političke arene, u kojoj i brojni novinari, analitičari, javni djelatnici i ostale osobe čije se mišljenje čuje i cijeni imaju istaknuto mjesto. No možda ipak svi oni nisu tek „kritičari po zadatku“, već možda zaista postoji argumentacijska osnova na temelju koje bismo prema upotrebi ove fraze u svakodnevnom javnom diskursu i trebali biti kritični.

Zapravo, postoje samo četiri moguća razloga zbog kojih bi netko u dnevopolitičkom životu „puštao“ u javnost, tj. koristio frazu koja toliko očito antagonizira sudionike komunikacijskoga procesa:

- 1) oni koji je iznose uopće ne razumiju značenje i moguće reperkusije onoga što govore.
- 2) oni koji je iznose itekako dobro razumiju što govore, ali u svojim rukama nemaju nijedan ozbiljan i svrsishodan mehanizam djelovanja kojime bi pridonijeli realizaciji svojih zacrtanih ciljeva.
- 3) oni koji je iznose čine to isključivo u svrhu svojega osobnog marketinga i marketinga vlastitoga svjetonazora i/ili interesa.
- 4) oni koji je iznose uistinu žele raspirivati mržnju i izazivati sukobe.

Koji god od gore navedenih razloga stoji u pozadini korištenja spomenute fraze, on ne predstavlja dobru opciju. Ne postoji dobar razlog koji bi opravdao korištenje fraze „prava strana povijesti“ ako ona donosi više štete nego koristi. Ako ona antagonizira ljude i ima huškački sadržaj. Ako umjesto poruke morala odašilje poruku moraliziranja. Ako izaziva netrpeljivost među ljudima. Ako je lišena svakog profinjenog i osmišljenog povijesnog i politološkog sadržaja.

Da bismo razumjeli koliko ova fraza zapravo ne spaja, već samo razdvaja ljude, dovoljno je zapitati se: postoji li ijedna racionalna osoba na svijetu koja će za sebe smatrati da su njezini stavovi, mišljenja i djelovanja na „krivoj strani povijesti“? Naravno, to ne znači da su svi ljudi u pravu. Dakako da nisu. No odlika je demokratskoga, slobodnog, nedogmatskog, tj. otvorenog društva u

³² Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/s-koliko-se-nula-pise-prava-strana-povijesti-hdz-otezanjem-glasanja-o-ukrajini-kupuje-vrijeme-i-mozda-jos-ponesto/> (Pristup: 9. 10. 2024).

³³ Tekst je dostupan na poveznici: <https://www.portalnovosti.com/konfabulacije-inflacije> (Pristup: 9. 10. 2024).

klasično poperijanskom smislu toga pojma, da se upravo kroz otvoreni razgovor (svojevrsnu falsifikaciju stavova) sa sugovornikom može komunicirati i doći do razumijevanja svačijih pozicija u promišljanju. Naposljetku, možda to čak rezultira i približavanjem mišljenja. No fraza „prava strana povijesti“ to tako nepogrešivo i maestralno odmah na početku onemogućava.

Što se, dakle, njome postiže? Postiže se zaustavljanje komunikacijskoga procesa, svrstavanje i zatvaranje u vlastite tabore te otvaranje frontova prema svima onima koji misle drukčije. Stoga su možda temeljni smisao i svrha upotrebe fraze „prava strana povijesti“ da ona, kao uvod u neki budući (skori) rat, bude budnica za istomišljenike i rekvijem za neistomišljenike.

Zaključak

Fraza „prava strana povijesti“ u proteklih je tridesetak godina na velika vrata ušla u živote ljudi izloženih povijesnim, političkim i poslovnim temama, bilo da ih one zanimaju profesionalno ili tek na razini građanskog informiranja. Koristi se u brojnim kontekstima i izgovaraju je vrlo različiti profili ljudi. U svijetu intelektualne elite, koja uključuje sveučilišne profesore, uglavnom (ali ne isključivo) društveno-humanističkog usmjerenja, povjesničare, novinare, analitičare i *opinion makere* šireg spektra, ona predstavlja misaoni izazov, što je rezultiralo time da se i samoj frazi, ali i pripadajućem konceptu mišljenja pristupilo iz sasvim različitim metodoloških okvira. No to nije bila prepreka da se oko njezina značenja razviju čitavi sustavi interpretacije, ovisno o kontekstu u kojemu se koristi, kao i svjetonazoru onih koji nude interpretaciju. U tome smislu postoji iznimno kvalitetna i inspirirajuća literatura, koja frazu kojom se ovdje bavimo čini još zanimljivijom, intrigantnijom i politološki relevantnijom.

Međutim, ovaj je slikoviti izričaj ujedno postao sastavni dio javnoga diskursa koji se koristi u dnevno-političke svrhe, što je znatno proširilo krug ljudi koji ga koriste, a koji u pravilu nisu vični razumijevanju svih aspekata značenja i reperkusija korištenja izraza „prava strana povijesti“. To je dovelo do toga da je ova fraza ostala bez svojega temeljnog sadržaja, a i njezin se smisao uvelike promijenio. Postala je sastavni dio jednoobraznog načina mišljenja kojime se iskazuje stav da samo određena skupina ljudi (kojoj, dakako, pripadaju oni koji je izriču) znaju što je istina, razumiju kretanje povijesnih procesa i meritorno prosuđuju što je dobro, a što zlo. Ne samo to nego oni, upravo takvi, znaju da svi ostali ljudi, izvan skupine definirane na njihov način, ne posjeduju sve te spoznaje te su neosporno u krivu. To dovodi do osjećaja moralne superiornosti, čija je direktna posljedica povećana polarizacija i antagonizam između sudionika. Dodatne karakteristike takva načina komuniciranja, koji je moguće prepoznati u stavu da mi jesmo, a drugi nisu na „pravoj strani povijesti“, obuhvaćaju očigledne generalizacije i simplifikacije te prije svega dogmatičnost u mišljenju. Izravan je rezultat svega navedenoga prestanak komunikacije i

povećavanje vjerojatnosti za otvoreni sukob među ljudima, zajednicama ili pak među državama svijeta.

Zašto je među ljudima i narodima ovakav oblik komunikacije postao svojevrsna nova norma ponašanja i izričaja? Kao objašnjenje moguće je ponuditi više opcija. Možda oni koji izgovaraju takvu antagonizirajuću frazu nisu svjesni da ima takve učinke. Možda su toga svjesni, ali u svojim rukama nemaju druge instrumente kojima bi se mogli izborili za vlastite stavove i/ili ciljeve. Treća opcija također pretpostavlja da oni koji izgovaraju spomenutu frazu znaju što govore, ali im je fokus primarno na stilskoj figuri, koja nesumnjivo dobro zvuči pa se može dobro marketinški plasirati u cilju pridobivanja ljudi za vlastite ciljeve. I četvrta, vjerojatno najtužnija opcija, jest ta da je upotreba fraze „prava strana povijesti“ i zamišljena s namjerom da izazove konfrontaciju i potencijalno dodatnu eskalaciju sukoba među ljudima i/ili državama.

Današnje vrijeme, nažalost, obiluje međunarodnim sukobima, pa i onima otvoreno vojnim, kao što su rat u Ukrajini ili na Bliskom istoku. Povrh toga, živimo u vrijeme promjene cjelokupne svjetske geopolitičke paradigme te prelazimo s posthladnoratovskoga američkog unilateralizma u svjetski multilateralizam. Povijesno iskustvo uči nas da vrijeme kada jedan hegemon posustaje, a istodobno se pojavljuju takmaci koji bi željeli preuzeti njegovo mjesto, predstavlja znatan dodatni rizik za svjetski mir. U takvim okolnostima nekritički koristiti frazu koja ima retoričku vrijednost, a ujedno i znatan manipulativni i politički nekorektni potencijal s važnom povijesnom konotacijom, znači otvoreno se izlagati dodatnom i sasvim nepotrebnom riziku.

Summary

The phrase „the right side of history“ has, over the past thirty years or so, prominently entered the lives of people exposed to historical, political, and business topics, whether these interest them professionally or merely on the level of civic information. It is used in numerous contexts and uttered by very different profiles of people. In the world of the intellectual elite, which includes university professors (mostly, but not exclusively, from the social sciences and humanities), historians, journalists, analysts, and a wide spectrum of *opinion makers*, it represents an intellectual challenge. This has resulted in both the phrase itself and its associated concept of thought being approached from entirely different methodological frameworks. However, this was not an obstacle to the development of entire systems of interpretation around its meaning, depending on the context in which it is used, as well as the worldview of those offering the interpretation. In this sense, there is exceptionally high-quality and inspiring literature that makes the phrase we are dealing with here even more interesting, intriguing, and politically relevant.

However, this vivid expression has also become an integral part of public discourse used for daily political purposes, which has significantly broadened the

circle of people who use it, who, as a rule, are not adept at understanding all aspects of the meaning and repercussions of using the phrase „the right side of history.“ This has led to the phrase being stripped of its fundamental content, and its meaning has also greatly changed. It has become an integral part of a uniform way of thinking which expresses the attitude that only a certain group of people (to which, of course, those who utter it belong) know what is true, understand the movement of historical processes, and can authoritatively judge what is good and what is evil. Not only that, but they, precisely as such, know that all other people, outside the group defined in their way, do not possess all this knowledge and are undeniably wrong. This leads to a sense of moral superiority, the direct consequence of which is increased polarization and antagonism among participants. Additional characteristics of such a way of communicating, recognizable in the attitude that „we are, and others are not, on the right side of history,“ include obvious generalizations and simplifications, and above all, dogmatism in thinking. The direct result of all this is the cessation of communication and an increased likelihood of open conflict among people, communities, or even among nations of the world.

Why has this form of communication become a kind of new norm of behavior and expression among people and nations? Several options can be offered as an explanation. Perhaps those who utter such an antagonizing phrase are unaware that it has such effects. Perhaps they are aware of it, but they lack other instruments to fight for their own views and/or goals. A third option also assumes that those who utter the aforementioned phrase know what they are saying, but their focus is primarily on the stylistic figure, which undoubtedly sounds good and can thus be well marketed to win people over to their own goals. And the fourth, probably saddest option, is that the use of the phrase „the right side of history“ was conceived with the intention of provoking confrontation and potentially further escalating conflicts among people and/or states.

Today's world, unfortunately, abounds with international conflicts, including open military ones, such as the war in Ukraine or in the Middle East. Moreover, we are living in a time of change in the entire global geopolitical paradigm, transitioning from post-Cold War American unilateralism to global multilateralism. Historical experience teaches us that a time when one hegemon is faltering, while simultaneously contenders emerge who wish to take its place, presents a significant additional risk to world peace. In such circumstances, uncritically using a phrase that has rhetorical value, and at the same time, considerable manipulative and politically incorrect potential with an important historical connotation, means openly exposing oneself to additional and entirely unnecessary risk.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Allison Graham, *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Houghton Mifflin Harcourt 2017.
2. Fukuyama Francis, *Kraj Povijesti i posljednji čovjek*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.
3. Havel Boris, *Arapsko-izraelski sukob*, Naklada Ljevak, Zagreb 2023.
4. Hegel G. W. F, *Filozofija povijesti*, Jesenski i Turk, Zagreb 2017.
5. Jović Borisav, *Kako su Srbi izgubili vek – Tragična sudbina Srba u zajedničkoj državi*, Službeni glasnik, Beograd 2016.
6. Shapiro Ben, *The Right Side of History: How Reason and Moral Purpose Made the West Great*, Broadside Books 2019.

Članci/Articles:

1. Lorry G. C, Self-Censorship in Public Discourse: A Theory of 'Political Correctness' and Related Phenomena, *Rationality and Society*, 6 (4), 428-461, 1994.
2. Smith Nicholas, Making sense of the right side of history. *Think*, 21 (62), 103-115, 2022.

Internet:

1. Čanak Nenad, *Nazivati entitet RS 'republikom' potpuno je pogrešno*, Aljazeera 2021. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2021/9/19/canak-nazivati-entitet-republike-srpske-republikom-potpuno-je-pogresno> (Pristup: 5. 10. 2024).
2. Duka Zdenko, *Drugo mišljenje Zdenka Duke: Banalne fraze današnjice*, Lupiga 2023. Dostupno na: <https://www.lupiga.com/kolumne/drugo-misljenje-zdenka-duke-banalne-fraze-danasnjice> (Pristup: 9. 10. 2024).
3. Hankins James, *How to Be on the Right Side of History*, First Things 2021. Dostupno na: <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2021/11/how-to-be-on-the-right-side-of-history> (Pristup: 8. 10. 2024).
4. Jergović Miljenko, *Kako se Andrej našao na pravoj strani povijesti*, Monitor 2022. Dostupno na: <https://www.monitor.hr/miljenko-jergovic-kako-se-andrej-nasao-na-pravo-strani-povijesti/> (Pristup: 9. 10. 2024).
5. Klarić Jasmin, *S koliko se nula piše 'prava strana povijesti?'*, Telegram. 2022. Dostupno na: <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/s-koliko-se-nula-pise-prava-strana-povijesti-hdz-otezanjem-glasanja-o-ukrajini-kupuje-vrijeme-i-mozda-jos-ponesto/> (Pristup: 9. 10. 2024).
6. Rašeta Boris, *Konfabulacije inflacije*, Portal Novosti 2023. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/konfabulacije-inflacije> (Pristup: 9. 10. 2024).